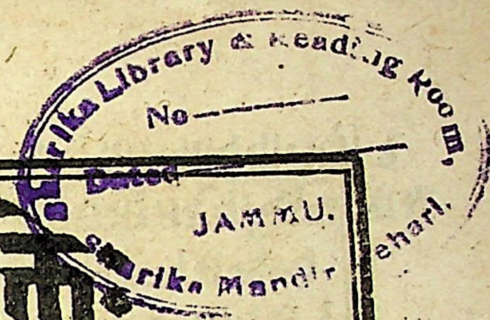

जागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्तिः

॥ श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशके पास दाऊजी अग्निहोत्रीके सिद्धविनायकयंत्रमे जागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्ति छापागयाजिसै लेनाहोय उसै ढुंढिराजगणेशके पास दाऊजी अग्निहोत्रीके दुकानपर मिलैगा लि॰ रामदास छापनेवाला वचनू संबत् १९४७

पहिलीवार ३००

प्रोप्राईटर गणेशप्रसाद वाजपेयी सिद्धविनायकप्रेस बनारस ताः ८ जून सन् १८९०

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति चलघौ धर्म्मिग्रीतद्भावान् प्रमेयधूमत्वकम्बु
ग्रीवादिमत्त्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियो
गितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात्। न च तथाविधयत्किंचिदेकाभाव
प्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् ॥ अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे न तत्सा
धनमपि साधु संगच्छत इति वाच्यं वह्निघटवृत्तिद्वित्वतार्णतार्णदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितान
तिरिक्तवृत्तिवह्नित्वादावतिप्रसंगात् एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगि
तांगीकारेऽपि न निस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चे
न्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकं चावच्छेदकं ग्राह्यं तत्त्वञ्च स्वपर्य्याप्त्यधि
करणपर्याप्तिवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकन्तु न तथा पर्य्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष
एव त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्ध
विशेषः एवञ्च यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तु तदवच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तद

नतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्ता
त्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यं तादृशप्र
तियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातो गुरोरवच्छेदकत्वविनाद्रव्यत्वत्वं प्रतियोगित्वसम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे
न बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः। कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्य
तत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। न च मौलमिदमीयञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं सं
योगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसत्त्व
वेन तत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेः न ह्युत्पत्ति
कालावच्छेदेनापि महानसादौ किञ्चित्संयोगेन वर्तते येन वन्हिमदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायो—
——गोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य संभाव्येत। प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्न
त्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् यत्राधिकरणे व्य
भिचारस्तदन्यत्ववत्त्वदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसा
ध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च

जा॰अ॰ २ तिव्याप्तेरनवकाशात् तथाच विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाव
च्छेद्यत्वं तत्संबन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्येनास्तिसाधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिक
रण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि
वदन्ति गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगिता
याः। न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किंचिद्व्यक्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अत एवैकघट
वति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति शब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये न चैवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्या
प्यतापत्तिः गुणादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितायालाघ
वेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदात् नत्तदवच्छेदकत्वे व्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां सु
गसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् एवं द्रव्यवत्त्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसंगोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि
सत्त्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु संगच्छत इत्यपि केचि
दिति कृतं पल्लवितेन॥ इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तेः शिरोमणिः॥ ॥अथावच्छेदकत्वनिरुक्तिः॥ ॥इदानवच्छेदकत्वमित्यत्रा रामः
वच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वपदार्थः विशिष्टसत्तात्वसमनियतस्य सत्तात्वस्य लघुनोऽपि न विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक २

त्वंगुणादावपिसत्तानास्तीतिप्रतीतिप्रसंगात् पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापिचसमवेतत्वस्यपृथिवीसमवेताभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसंगात् एवंघटरूपत्वस्यासमनियतमपिरूपत्वंव्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटरूपा
द्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकमतःसमनैयत्यमकिंचित्करंयस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेऽतिप्रसंगाद्यभावःसएवावच्छेदकइ
त्याशयेनाहसंभवतीति अतिप्रसंगाद्यनापादकेलघौसंभवतीत्यर्थःप्रमेयधूमत्वस्यतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य
धिकरणधूमत्वानतिरेकादाह। कंबुग्रीवेति नचकंबुग्रीवादिमत्वंकंबुग्रीवादिव्यक्तिरेवसाचप्रत्येकंहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदिकैवेतिकुतोतिव्याप्तिरितिवाच्यं परम्परयासंस्थानगतकंबुग्रीवात्वादिजातिमत्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वात् न
स्यचपरंपरयावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्यलाघवेनघटत्वस्यैवसाक्षात्तथात्वादितिभावःननुपृथिवीत्वतेजस्त्वादिसांकर्या
त् घटत्वंयदिनानातदानेकमपिघटत्वंकंबुग्रीवादिमत्वसमनियतमत आह। घ्राणग्राह्येति घ्राणग्राह्यगुणत्वापेक्षयालघोर्घ्रा
ह्यगंधत्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वादितिभावःअन्यथापरमाणौगंधत्वेनसहघ्राणग्राह्यगुणत्वस्यसमनियतत्वाभावा
त् गंधत्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादितिभावःअत्रघ्राणग्राह्यगुणत्वंघ्राणग्राह्यत्वेसतिगुणत्वाव्यापकजातिमत्वं
तेनगंधत्वस्यलघोःसमनैयत्येतात्पर्यमित्यपिकश्चित् अतथात्वेनप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनरूपेणप्रमेयधूमत्वादिरू
पेणेत्यर्थः।व्यभिचारिणिप्रमेयत्वादौसपक्षवृत्तिप्रमेयत्वादौतेनविरुद्धसाध्यसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्त्यभावेपिन

 त्तिः नापीति तादृशप्रतियोगितापास्ततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमपि नेत्यर्थः तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियो
 गिकाभाववद्वृत्तितया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वाभावादतिप्रसंगसंभवात्स्वरूपसंबन्धात्मिकाया इत्यस्य न वैयर्थ्यं न वाग्रिमग्र
न्थविरोध इति ध्येयं स्वरूपसंबन्धात्मिकाया इति प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वे हेतुः न तु तदभावप्रतियोग्युभयस्वरूपाया इति तदर्थः त
त्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे सामान्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगितायामविशेषापत्तिरिति ध्येयं धूमत्वादेरपीति तथा च धू
मवान्वह्नेरित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः न चेति वाच्यमिति परेणान्वयः तथाविधेति यत्किंचित्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्य
कस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण तथा च तथाविधो हेतुसमानाधिकरणो यो यत्किंचिदभावस्तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्ति
त्वं तत्रार्थः तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यस्तु न्यूनत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्तादृशयावत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियो
गितासत्त्वादत उक्तं यत्किंचिदिति समनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च तेन घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादिसंयोगसम्बन्धे
न प्रमेयादिसामान्याभावतया पुनर्नाप्रसिद्धिः एकधर्मावच्छिन्नार्थकं पदं अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्ताभिप्रायेण
तथाविधाया एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वमिति योजना यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मा
वच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वं तत्रार्थ इति
वस्तुगतिः एकपदं शृंगग्राहिकतया तत्तदभावप्रदेशार्थमिति तु रिक्तं वचस्तन्निवेशवैयर्थ्यात् यत्किंचित्पदेनैव तल्लाभा

दितिध्येयम्। यद्यपि प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगि
तासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशाभावान्तरस्य निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकतायाः प्रमेयत्वे सत्त्वात्तथापि तादृशयत्किंचि
देकाभावप्रतियोगितात्वं यद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं विवक्षितमस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगि
तायामित्यदोषः तत् अवच्छेदकत्वं अत एवेति यत्किंचिदेकाभावव्यक्तेः प्रवेशादित्यर्थः यदि सामान्याभावो नास्ति तदा वन्हि
मन्निष्ठतत्तद्धूमाभावप्रतियोगितासामान्यशून्ये धूमान्तरे वर्तमानतया धूमत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं न स्यादिति व्याप्तिलक्षणा
तिव्याप्तिनिरासार्थमेव सामान्याभावः साधयिष्यत इति तथा च धूमसामान्याभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासा
मान्यशून्ये घटादावदृत्त्या धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमिति भावः ननु तादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं वन्हित्वं तु घ
टवृत्तितादृशप्रतियोगितान्यूनवृत्त्यत आह तार्णीतार्णेति अतिप्रसंगादिति तथा च व्याप्तिलक्षणासंभव इति भावः एतेनेति
काचित्कं तत्र एतेन तार्णीतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण सामान्याभावप्रतियोगित्वमेकमेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति नद
नतिरिक्तवृत्त्येव धूमत्वमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति प्रगल्भोक्तं दूषयति। अत एवेति। उक्तरीत्या वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसंगादे
वेत्यर्थः। ननु प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धएव वाच्यं स्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन साध्य
तावच्छेदकं पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मेण साध्यतायां नातिव्याप्तिरत आह। लघुरूपेति ननु घटवान्महाकालत्वादित्या

जा॰ अ॰ दावव्याप्तिभियेवगुरुरूपेणसाध्यतायामतिव्याप्तिभियापिप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितंलक्षणंवाच्यमतस्तदपि
४ रूपयतिलघुरूपेत्यादिनेत्यपिकश्चित् वह्नित्वादिलघुरूपसमनियतंयत्प्रमेयवह्नित्वादिकंतद्रूपेणसाध्यतायांधूमादा
वव्याप्तिरित्यर्थः।प्रतियोगितावच्छेदकेतिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायायदवच्छेदकंतदभाववद्वृत्तित्वस्यमू
लस्यप्रतियोगितावच्छेदकांतेनविवक्षितत्वादित्यर्थः।अत्रयेनसंबन्धेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वंतेनैवतदभावोग्राह्यस्तेन
धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यघटत्वादेःकालिकादिसम्बन्धेनाभाववत्यात्मादौवह्नित्वादेःसमवायेनावृत्ताव
पिनोक्तावच्छेदकत्वंनवाधूमत्वादेःसंयोगादिसंबन्धेनस्वाभाववतिसमवेतत्वेप्यवच्छेदकत्वहानिःयत्तुसाध्यतावच्छेदकता
घटकसंबन्धेनतदभावोग्राह्यइतितन्नुच्छंधूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेःलघुतयाहेतुमन्निष्ठतादृश
प्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्यधूमत्वादेःस्वरूपसम्बन्धेनाभाववतिधूमएवतादृशप्रमाविशेष्यत्वस्यवृत्तेःतद्
वृत्तित्वंचस्वरूपसंबन्धेनतद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वंनातोधूमत्वाभावस्यैवकालिकसम्बन्धेनाश्रये
धूमेसमवायेनस्वरूपसम्बन्धेनचतदाश्रयेसंदादौकालिकविशेषणतयाधूमत्वस्यवर्त्तमानत्वात् अवच्छेदकत्वहानिःनच
तथापिसमवायेनप्रमेयस्यसाध्यतायांभावत्वादावतिव्याप्तिःप्रमेयत्वरूपस्यावच्छेदकस्याभावाप्रसिद्ध्याप्रतयभावस्यलक्ष रामः
णघटकत्वादितिवाच्यंहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्धर्मान्यूनवृत्तितत्वस्यैवविवक्षितत्वादतएवसमवायेनसत्ता ४

अथयस्यसाध्यत्वेपितादृशावच्छेदकीभूतस्यसत्त्वस्याभाववतिसामान्यादौसाध्यतावच्छेदकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन
वृत्तेरप्रसिद्धावपिभाववत्त्वादिहेतौनातिव्याप्तिः।इदंतुचिंत्यतेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वापेक्षयानञ
र्थद्वयाप्रवेशेनलाघवात्तादृशावच्छेदकंयद्यत्तत्तदन्यान्यैकातिरिक्तवृत्तित्वंसाध्यतावच्छेदकस्यविशेषणंवक्तुमुचितं ननुधूमा
दिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्यद्द्रव्यादिनिष्ठतार्णानार्णदहनोभयत्वंयावत्त्वंवातदनतिरिक्तवृत्त्येववन्हित्वादिक
मितिव्याप्तिलक्षणमसंभवीत्यतआह।स्वसमानेतिस्वमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतम्।तथाचस्वसमानवृत्तिकंयद्धेतुमन्निष्ठाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकंतदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः।ननुस्वसमानवृत्तिकत्वंस्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वंतथाचवह्निनिष्ठयावत्त्वा
देरपिसमवायादिनावन्हित्वादिसमानवृत्तित्वमेवातआह।तत्त्वंचेतिस्वसमानवृत्तिकत्वंचेत्यर्थःपर्य्याप्त्येतिनचवन्हित्वपर्य्या
प्त्यधिकरणेयावत्त्येववन्हौवृत्तियावत्त्वादेःपर्य्याप्तत्वात्तद्वन्हित्वस्यावच्छेदकत्वंदुर्वारमितिवाच्यंस्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्माव
च्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्योक्तत्वात् वन्हित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकीभूतनत्तद्वन्हित्वावच्छेदेनयावत्त्वादेरपर्य्याप्तत्वात् नचैवमनतिरि
क्तवृत्तित्ववैयर्थ्यंवन्हित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिकतद्वन्ह्यन्यतरत्वादिकमादायवन्हित्वस्यापिपारिभाषिकाव
च्छेदकत्वापत्तेरितिभावः।यावत्त्वादिकमिति आदिनातार्णानार्णोभयत्वादिसंग्रहः।ननथेति नवन्हित्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिक
मित्यर्थः।ननुपर्य्याप्तिःसमवायःसचतार्णानार्णोभयत्वादावप्रसिद्धएवेत्यतआह।पर्य्याप्तिश्चेति अयमेकोघटइत्येकमात्रवृत्ति

धर्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्य्याप्तिं दर्शयितुं इमौ द्वावित्युभयवृत्तिधर्मादेन द्वित्वस्य पर्य्याप्तिं दर्शयितुं अन्यथा द्वौ द्वित्ववानिति प्रतीत्योरविशेषप्रसंगादिति भावः न चायमेक इत्यादिप्रतीतेः समवायेनैवोपपत्तौ एकत्ववन्हित्वादेः पर्य्याप्तिसंबन्धत्वे मानाभावात्तादृप्येण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं इदंत्वावच्छिन्ने एव वन्हित्वमेकत्वं च पर्य्याप्तं न तु द्वित्वमित्याद्यनुभवादेव तदभ्युपगमादिति भावः व्यासज्यवृत्तित्वं तदन्यतररूपेणैव स्वसमानवृत्तित्वोक्त्यापि वन्हित्वादिवारणसंभवे स्वपर्य्याप्तीत्यादिपर्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनमाह त्रित्वादिकमिति तथा च धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वन्हिधूमघटत्रितयत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया स्वसमानवृत्तिकस्य तस्यैव नातिरिक्तवृत्तित्वं वन्हिधूमोभयत्वस्यापीति तादृप्येण स्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौ वन्हिधूमोभयवान् धूमादित्यादावेव व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादिति भावः यद्यपि तार्णातार्णोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधः पर्य्याप्तिरेव न तु समवायः तार्णमात्रसत्वेपि तार्णातार्णोभयं नास्तीति प्रतीतेः तथा च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्य्याप्तिसंबन्धेन तादृशोभयत्वाद्यभाववति प्रत्येकवह्नौ वृत्तिमत्वादेव वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वासंभवात् स्वसमानवृत्तिकेत्यव्यर्थं तथापि प्रत्येकवन्हौ पर्य्याप्तिसम्बन्धेनापि न तार्णातार्णोभयत्वादेरभावः किंतु घटादावेव अन्यथा तत्सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्संबंधेन समुदायावृत्तित्वनियमात् उभयत्रैव प्रत्येकं द्वित्वाभावसत्वादिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्तेः न चैवमयं द्वावित्यपि प्रत्ययस्य प्रतीतिः प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्वस्य पर्य्याप्तिसम्बंधेन सत्वादिति वाच्यं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसं

योगीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यसमवायेन कपिसंयोगाद्यवगाहित्ववदुक्तप्रतीतेरपीदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसंबन्धेनैव द्वित्वाव
गाहितया प्रमात्वायोगात् एकव्यक्तेरिदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसंबधेन द्वित्वरहितत्वात् अत एवायं न द्वावित्यादिप्रतीतेः प्रमात्व
मुपपद्यते इदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बन्धेन यो द्वित्वस्याभावस्तद्वत्तितदवगाहितत्वात् न चेदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्त्यप्रसिद्धेः ए
कत्ववन्हित्वादौ तन्मोलभ्यात् एकत्वं वन्हित्वं चेदंत्वावच्छिन्ने पर्य्याप्तं न तु द्वित्वादिकमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् न चैकस्य
द्वित्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वे घटद्वयशून्येपि गृहादावत्र घटाविति प्रतीतिः ॥ ॥ प्रमास्यादिति वाच्यं तद्गृहनिष्ठघटे घटद्वय
त्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वविरहात् घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वावगाहिन्यां प्रोक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वात् । अत एव घटौ न तद्गृ
हनिष्ठावित्याकारकधीस्तत्र प्रमा तद्गृहस्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसंभवात् घटपटयोर्न घटत्व
मित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमत्यपि तदभावस्य सर्वसंमतत्वात् न च
घटत्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव एवोक्तप्रतीतिविषयः सामान्यघटयोर्न समवायेन घटत्वमित्यादौ सामान्यघटोभयसमवे
तत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य भानासंभवादिति संप्रदायविदः परे तु तद्वनतिरिक्तवृत्तित्वमत्र न तदभाववद्वृत्तित्वं तथा सति हेतु
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्हिधूमोभयत्वं प्रत्येकं तदभाववान् वन्हिर्धूमश्चेति तदुभयवृत्तित्वस्यैव वन्हिधूमोभय
त्वेसत्वात् ताद्रूप्येण साध्यतायां वह्न्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः किं तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तद्भेदकूटव

जा॰ अ॰ ६ दवृत्तित्वमेव तथा वाच्यं तथा च वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरेवं तादृशावच्छेदकीभूतं यत्तार्णतार्णोभयत्वादिकं तद्वतो निखि
लवह्नेः प्रत्येकभेदकूटवति वह्नित्वस्यावृत्तेरतः स्वसमानवृत्तिकत्वं देयमेवेति वदन्ति तन्न च्छकं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानाव
च्छेदकयद्धर्मवत्त्वं तदभाववति पर्य्याप्तिसंबन्धेन वह्निधूमोभयत्वस्यावृत्तित्वादेवं तादृप्येण साध्यतायां वह्निहेतावतिव्याप्त्यभा
वाद्भेदकूटनिवेशव्यर्थतापातादिति केचित्तु तार्णतार्णोभयं नास्तीति प्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकतानिर्वाहकः समवाय एव स
म्बन्धो भासते ननु पर्य्याप्तिः दण्डिपुरुषत्वाश्रयस्य सत्त्वेपि तद्वच्छिन्नाभाववत्तादृशोभयत्वाश्रयस्य तार्णमात्रस्य सत्त्वेपि तादृशोभ
यत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्धस्तद्वच्छिन्नाधिकरणतया मानाद्धूमे वतस्य विरोधात् एवं च यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुस्तच्चिन्त्यं
वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसाध्यकेभाववत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणार्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमि
त्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदन्यूनवृत्तितत्त्वमर्थो वाच्यः तत्रान्यूनवृत्तित्वं न प्रतियोगितावच्छेदकताघ
टकसम्बन्धेन वाच्यं वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्निधूमोभयत्वं त
स्य तादृशपर्य्याप्त्यधिकरणयद्वह्निधूमोभयं तन्नान्यैकनिष्ठस्य पर्य्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वसत्त्वेन वह्नि
धूमोभयत्वादिकं प्रतिन्यूनवृत्तित्वात् किंतु स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यं तथा च वह्निनिष्ठयाव रामः
त्तार्णतार्णोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिकं प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् वह्निमान्धूमादित्या ६

दौ वह्नित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनावच्छेदकं विशेषणीयमिति युक्तमुत्पश्यामः ननु प्रतियोगिता
वच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य घटकं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तदा तार्णाला
र्णोभयत्वावच्छिन्नाभाववमादाय वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वं पारिभाषिकावच्छेदकं स्यादत आह। घटकमिति प्रतियोगि
ताधर्मिकोभयोभावघटितलक्षणे गुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकर्तुमाह एवं चेति ननु धूमत्वमेकस्मिन्नेव पर्य्याप्तमि
त्यादिप्रतीतेः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकत्वावगाहिन्यैवोपपत्तौ धूमत्वादेः पर्य्याप्तिसंबंधत्वेमानाभावइति धू
मवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्वपदेन धूमत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वात् एवं सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तितया स
त्वादिसाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिश्चेत्यत आह। वस्तुतस्त्विति। तदवच्छिन्नेति। हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकी
भूतत्वं तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्यसम्बद्धं यद्धर्मविशिष्टसामान्यं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः अत्र तदाश्रयप्रतियोगि
ताकाभावे तूक्तौ तादृशधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकोभयाभावादिमति प्रमेयधूमत्वविशिष्टस्य संबद्धतयावच्छेदकत्वं न स्यात्किंतु
गगनत्वादेरेव तथात्वं स्यादत उक्तं तदवच्छिन्नेति प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यं तेनायं घट एतत्त्वादित्यादौ हे
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं पटत्वं संबंधसामान्येन कालिकसंबंधेन वा तदवच्छिन्नाभाववति नित्यगुणगगनादौ
घटत्वत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वेपि नाव्याप्तिः पर्वतादेरुत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगसम्बंधावच्छिन्नधूमाभाववत्त्वात् तत्र च धू

मत्वविशिष्टस्यसम्बद्धत्वात् तदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकंगगनादिकमुपादायधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरतःप्र
तियोगीव्यधिकरणत्वेनतदवच्छिन्नाभावोविशेष्यःप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासं
बंधीतदवच्छिन्नाभाववानग्राह्यइतितुपर्य्यवसितार्थः।तेनसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावस्यधूमवत्पर्वतादौसम
वायादिसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेपिधूमत्वस्यनावच्छेदकत्वहानिः नवाद्रव्यंघटत्वादित्यादौहेतुमन्निष्ठाभावप्रति
योगितावच्छेदकंयद्घटभिन्नद्रव्यत्वतत्प्रतियोगिव्यधिकरणेतदवच्छिन्नाभाववतिगुणादौद्रव्यत्वत्वविशिष्टस्यासत्वेप्य
व्याप्तिः।वस्तुतोनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणत्वमेवतदवच्छिन्नाभाववतःसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनवाच्यंनतुप्रतियोगिता
यास्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वंवृत्त्यनियामकसम्बन्धेनसाध्यतायांतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिप्रसंगादिति
ध्येयं नचघटवान्महाकालत्वादौतादृशप्रतियोगितावच्छेदकंयद्गगनत्वंतदवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्या
प्रसिद्ध्याव्याप्तिरितिवाच्यं अत्रापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्येतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यदनुयोगिकत्वो
भयाभावस्तदसम्बद्धत्वस्यविवक्षितत्वात् तदसम्बद्धत्वमपिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनसम्बद्धत्वसामान्याभावोबोध्यःते
नघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववतिगगनत्वविशिष्टस्यापियथाकथंचित्तादात्म्यादिनासंबद्धतयानपारिभाषिकावच्छेदका
प्रसिद्धिनिबन्धनोव्याप्तिलक्षणासंभवः।नवातादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयवन्हित्वावच्छिन्नाभाववतिज

तादौवन्हित्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नाभाववतिवन्हित्वविशिष्टस्यतत्तद्वन्हेरसम्बद्धत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादौवन्हित्वमप्यवच्छेदकंस्यादतःसामान्यपदं ननुकालिकादिसम्बन्धेनगगनत्वविशिष्टंघटादितस्यतादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववतिसाध्यताघटकसम्बन्धेनसम्बद्धत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याव्याप्तिलक्षणासम्भवः नचसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनस्ववैशिष्ट्याभिधानान्नैषदोषः पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेनदंडवतःकालिकविशेषणतयासाध्यतायांमहाकालत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेःगगनत्वादेःपुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेनावृत्त्यापारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः नचहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंयादृशसम्बन्धावच्छिन्नंतेनैवसम्बन्धेनस्ववैशिष्ट्याभिधानात् घटत्वगगनत्वादौपारिभाषिकावच्छेदकत्वंसुलभमितिवाच्यंधूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिःसाध्यतावच्छेदकमपेक्ष्यलघोर्धूमत्वस्यैवसमवायेनहेतुमन्निष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयासमवायेनचधूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यावृत्त्यात्तस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रसंगात् नचसाध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसंबंधेनैवस्ववैशिष्ट्यसविवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योःप्रसङ्ग इतिवाच्यं तादात्म्येनधूमवतःसंयोगेनसाध्यतायांद्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेःधूमापेक्षयालघुत्वेनहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्धूमत्वंतदवच्छिन्नाभाववतितत्तत्परमाणौप्रतियोगितावच्छेदकताघटक

समवायसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसंबन्धेन संबद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहा
दिति चेद् आहुः यद्यत्संबंधेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनासंबद्धं तत्तत्संबंधेन त
तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकताघटकसंबधावच्छिन्नं विशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्व
स्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः समवायेन वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताया स्वरूपादिसंबंधेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नत्वादेवा
वच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनासंभवस्याप्युदासादिति नन्वेवमपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेस्तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गु
णादौ विशिष्टसत्वस्यासंबद्धत्वात् स्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववन्निष्ठसम्बन्धितानवच्छेदकत्वविवक्षया कथंचित्तत्रातिव्याप्तिवा
रणेपि सत्तावान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाववृत्तिसामान्यादौ साध्यताघटकसमवायसंबंधित्वाप्रसिद्धेः स
त्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात् न च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येन तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
कत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः तथा सति प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्ष
याप्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाह। स्वविशिष्टेति। स्वं पारिभाषिकाव
च्छेदकत्वेनाभिप्रेतं तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं स
एव पारिभाषिकावच्छेदकः तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणेति भावः अत्र विशिष्टसंबंधित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं ने

नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवयथाकथंचित्संबंधेनयत्स्वविशिष्टसंबंधिनन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिनपारिभा
षिकावच्छेदकाप्रसिद्धिः अभावस्यात्रप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः तेनघटत्वाद्यवच्छेदकमात्रस्यैवस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसंयो
गसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्यावन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसंबन्धित्वंस्वविशिष्टसंबंधिनोविशेषणंदेयमितितुफलितार्थः तेनाभाव
स्यैवयथाकथंचित्कालिकादिसंबंधेनप्रतियोगिनः संबंधिनिवृत्तावपिनक्षतिः नवाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशि
ष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यवच्छिन्नसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपिसत्तावान्जातेरित्यादा
वव्याप्तिः तादृशप्रतियोगित्वंतुसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नंग्राह्यं तेननघटत्वादेरपिस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसमवायाद्यवच्छि
न्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनोदोषः वस्तुतः पूर्ववदिहा
वपिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेननिरुक्तप्रतियोग्यसंबंधित्वमेवस्वविशिष्टसंबंधिनोवाच्यं तेनवृत्त्यनियामकसम्बंधेनसाध्यतायांतादृ
शसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपिनाव्याप्तिः प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वंहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकताघटकसंबंधेनबोध्यं तेनघटत्वादेर्विषयितासम्बन्धेनघटत्वादिविशिष्टस्यज्ञानादेः संयोगेनाभावस्यप्रतियोगिव्यधि
करणस्यघटादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्यप्रतियोगितायाविषयितासंबन्धेनावच्छेदकत्वेपिनतादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः। ननूक्तपारिभा

जा॰ग्र षिकावच्छेदकद्वयस्यप्रवेशेमूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणार्थकत्वंविफलंहेतुम
९ न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यद्रव्यत्वत्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेवविशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् नचसंयोगेनघटाद्यभावस्यैवतत्समनियतघटविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छिन्नस्य
चवाच्यत्वस्यसर्वत्रसत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैवाप्रसिद्धिःस्याद्यदिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवे
शेनस्यादितिवाच्यं यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणंहेत्वधिकरणंतत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मोयद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठप्र
तियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्यनिर्दोषत्वात् घटाभावस्यघटविशिष्टवाच्यत्वा
भावस्वरूपत्वेपितस्यघटत्वावच्छिन्नंयत्प्रतियोगित्वंतदाश्रयव्यधिकरणत्वस्यसुलभत्वादिति नचतत्रावच्छेदकभेदेपिप्रतियो
गितैक्यंयुक्तंघटपटाद्यभावानामप्येकप्रतियोगिताकत्वापत्तेरितिचेदत्रप्रांचः यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणंहेत्वधिकरणंतत्प्रतियो
गितावच्छेदकेत्याद्यभिधानेवन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिःस्वरूपसम्बंधात्मिकायाःप्रतियोगितायाःप्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् वन्हित्वावच्छि
न्नाभावीयमहानसीयवन्हिवन्हिनिष्ठंयत्प्रतियोगित्वंतदवच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठवन्हिसामान्याभावप्रतियोगिताव
च्छेदकीभूतवन्हित्वादेःस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्प्रतियोगिताव रामः
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशेतुतादृशप्रतियोगितायावच्छेदकंयद्वन्हित्वादिकंतदवच्छिन्नानधिकरणत्वं नहे ९

तुमतः पर्वतादेरित्यदोषइत्याहुः परेतुप्रतियोगिभेदेप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितालाघवादेकैवेतिमते वन्हिमान्धूमादि
त्यादौनाव्याप्तिः परंतुतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् रूपत्वादावतिव्याप्तिरेवस्याद्यदिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिव्यधिकरणाभावोमौलोनस्यात् प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यघटत्वादेः सर्वस्यैवतत्
द्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनतादृशसत्तात्वस्यपारिभाषिकानवच्छेदकत्वा
दितिप्राहुः इदंत्ववधातव्यं अत्रापिलक्षणेहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्यत्संबंधेनयादृशयादृशधर्मविशिष्ट
संबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकंतत्तत्संबंधेनतादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटक
संबंधावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमेवसाध्यतावच्छेदकेदृष्टव्यं नातः प्रागुक्तदोषाणामवकाशो नवा महानसीयवन्हित्वा
देः पारिभाषिकावच्छेदकतयातदन्यत्वस्यवन्हित्वादावसत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टवन्हित्वाभिन्नस्यापिव
न्हित्वस्यविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नविशेष्यतान्यविशेष्यतावच्छेदकत्वानपायात् ननुघटवान्महालत्वादित्यादावव्याप्तिः ग
गनत्वादिविशिष्टस्यकालिकादिसंबंधेनसंबंध्यप्रसिद्धा पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् नचसाध्यतावच्छेदकसंबंधसा
मान्येयादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्वंविवक्षितंतच्चगगनत्वादौसुलभ
मितिवाच्यं तथासतिप्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात् धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वापे

 स्यप्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्यगुरुत्वेनतदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरितिचेदत्रवदं
 तिस्वविशिष्टप्रतियोगित्वानिविशिष्योपादायसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद
कीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्ययद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनांप्रत्येकस्यचद्वयोर्व्यतिरेकःसधर्मः
पारिभाषिकावच्छेदकप्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्यगुरुतयाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपितत्त
द्धूमप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावकूटमादायैवनातिव्याप्तिःकालोघटवान्महाकालत्वादित्यादौचगगनत्वमेवतादृशाव
च्छेदकमादायलक्षणसमन्वयइतिवस्तुतस्तुहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकोयोधर्मःप्रतियोगिव्यधिकरणतदव
च्छिन्नाभाववत्तावच्छेदेनसाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नसंबंधितानिरूपितविशेषणतयायद्धर्मविशिष्टसंबंधित्वसामान्या
भावस्तत्वेयद्धर्मेहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्यप्रकृ
तसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसंबंधेनाभावस्तत्वेवास्वविशिष्टसंबंधीत्यादिनिरुक्तेस्तात्पर्यातगगनत्वा
दौसहजातःपारिभाषिकावच्छेदकत्वंसुलभमिति केचित्तुतादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसंबंधेनयःस्वविशिष्टसंबंधीत
न्निष्ठोयस्तदन्यतरसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमुक्तलक्षणार्थःतथाचतादृशा
न्यतरतादात्म्यसंबंधेनगगनत्वविशिष्टसंबंधिन्याकाशेवर्त्तमानोगगनाभावोनैतादृशान्यतरसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरण

स्तस्य तादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् किंतु घटाभाव एव तथेति तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव हेतुमन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकीभूतं गगनत्वमिति तमादायैव कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ लक्षणसंगतिः नचैवं धूमगगनाभावा
न्यतरस्य संयोगेन साध्यत्वे वह्न्यादावतिव्याप्तिः तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वात् तस्य च संयोगतादात्म्यान्यतरसंबंधेन यत्तदन्यतरत्वविशिष्टस्य संबंधी गगनाभावस्तन्निष्ठस्य तादात्म्यसं
योगान्यतरसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य धूमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया धूमगगनाभावान्यतरत्वस्य पारिभाषि
कावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यं धूमगगनाभावान्यतरत्वस्याप्यखंडस्य धूमत्वतुल्यतया तस्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकस्य स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया पारिभाषिका
वच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहुस्तन्नेदं रूपवान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकं यद्रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वं तस्य तादृशसंबंधेन रूपत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकर
णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन रूपत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् तथाहि तादात्म्यसमवायान्यतरसंबंधेन यद्रूपवि
शिष्टस्य संबंधि रूपं पृथिव्यादि कं वा तत्र तादात्म्यसमवायान्यतरसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वाव
च्छिन्नाभावः समवायेन रूपे रूपत्वाख्यप्रतियोगिनस्तादात्म्येन च पृथिव्यादौ द्रव्यात्मकप्रतियोगिनः संबद्धत्वात् किंतु रूप

जा॰अ॰ त्वविशिष्टस्यतथाविधसंबंधिनिष्ठोयःपटाद्यभावएवतादृशप्रतियोगिव्यधिकरणइतिरूपत्वद्रव्यान्यतरत्वेनप्रतियोगिता
११ नवच्छेदकत्वध्रौव्यात्नचहेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापितादृशान्यतरसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यवक्तव्यत्वा
न्नैषदोषःतथासतिसमवायेनघटस्यप्रमेयस्यवासाध्यत्वेतादात्म्येनहेतौघटत्वेप्रमेयेवातिप्रसंगादितिदिक्अतएवेतिव
स्तुतस्त्वित्यादिकल्पस्यादृतत्वादेवेत्यर्थःयथाश्रुतस्यावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यादरेतुसत्तावान्जातेरित्यादावव्याप्तिः
स्यादेवेतिभावःजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायांसत्तात्वान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वसमवायसंबंधावच्छेद्यत्वोभ
यसत्त्वादवच्छेद्यताघटितलक्षणस्यापिप्रागुक्तस्यापिसत्तावान्जातेरित्यत्राव्याप्तिरतस्तदपिपरिष्करोतिएवमितिस्वंसाध्यता
वच्छेदकंअत्रस्ववैशिष्ट्यंसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधेनैववाच्यंतेनधूमत्वादीनांकालिकादिसंबंधेनधूमत्वादिविशि
ष्टस्यघटादेःसंयोगिनिवर्तमानस्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिःस्वविशिष्टस्यसंबंधि
त्वंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यंतेनधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायांकालिकादिसंबंधेनयद्धूमत्वविशिष्टस्यसम्बंधितन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वविरहेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनाव्याप्तिःनचसामान्यतोधूमसंबंधिनिसंयोगेन
सर्वस्यैवाभावसत्त्वाद्धूमवन्निष्ठसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्याकथमितिव्याप्तिरितिवाच्यंगोत्वत्वघटाभा राम:
वत्वादेरेवतत्प्रसिद्धेःसंयोगसंबंधावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगितायालाघवेनगवेतरासमवेतादिभिरेवावच्छेदात्नचै ११

वमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिः गोत्वादिभेदप्रतियोगितायां तत्त्वालभ्यात् नहि सापि गवेतरासमवेतत्वमात्रा
वच्छिन्ना गोरूपादौ गोत्वभेदासत्त्वप्रसंगात् यदि गोत्वत्वावच्छेद्यत्वसंबन्धावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरेव
नातिव्याप्तिः गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेद्यत्वमात्रघटितताद्दशोभयत्वस्यैव लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विभा
व्यते तदोक्तरीत्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वविशिष्टस्य संबंधित्वं निवेश्यं इ
त्यंच निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव साध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसंबन्धावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यत्रै
वातिव्याप्तिः गुरुतयोक्तक्रमेण ताद्दशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वा स्यादतः प्रतियोग्यसं
बन्धत्वेनापि स्वविशिष्टसंबंधो विशेषणीः तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धि
त्वं तेन सम्बन्धसामान्ये न यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधी वन्हित्वविशिष्टसम्बन्धी पर्वतादिस्तन्निष्ठस्य प्रलयोत्प
न्नकर्मोत्पन्नाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्घटत्वादिकं तदवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वयोश्च साधनवन्निष्ठा
भावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः नवा प्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कीभूतविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वसमवायसम्बन्धावच्छेद्यत्वयोः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि तावान् जातेरित्या

जा॰ अ॰ दावव्याप्तिप्रसंगः। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोग्यसम्बन्धी यः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धितन्निष्ठाभाव
१२ प्रतियोगितानवच्छेदकं न घटाद्यभावत्वगोत्वत्वादिकं तस्यापि साध्यवन्निष्ठतादृशभेदादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् किंतु
लघुसमनियतं गुरु प्रमेयधूमत्वादिकमेव न तथा च तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या वन्हिमान्धूमादित्यादावसंभवो व्याप्तिर्वेत्यतः साध्यव
न्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन संयोगादिसम्बंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकी
भूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्यैव लक्षणसंभवः वस्तुतः प्रागुक्तयुक्त्यात्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि—
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धिनो वक्तव्यं ननु प्रतियोगितापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या नन्वेवमपि साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्ध्या विभुत्वविशिष्टघटवान्महाकालत्वादि
त्यादावव्याप्तिः महाकालान्यत्वघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य कथंचिन्महाकाले प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणेपि तद्वन्हीय
संयोगसम्बन्धेन वन्हेः साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः तत्संबन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य तद्वन्हिमत्यभावात् महाकाल
निरूपितविशेषणतया घटादेः साध्यतायां महाकालत्वहेतावुक्तक्रमेणाप्यव्याप्तिवारणासंभवाच्च तेन संबन्धेन यः प्रतियोगि
संबन्धी न तदन्यत्वस्य महाकाले विरहात् न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धि यत्किंचिद्य राम:
त्प्रतियोगिकत्व यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं १२

निवेश्यमनोगगनाभाववद्वारैवप्रसिद्धिरितिवाच्यंस्वरूपसंबन्धेनगगनादेर्वृत्तिमत्वपक्षएवप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावग
र्भनिरुक्तयादरात्। तत्रगगनाभावमादायप्रसिद्ध्यसंभवात् कालिकविशेषतायांगगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसाध्यतन्महाका
लानुयोगिकत्वयोःसत्वादितिचेदेतदस्वरसेनैवप्रतियोगितयोरित्यादिनाप्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपेक्ष्यलक्षणांतरंवक्ष्यतइत्ये
केपरेतुनिरुक्तप्रतियोग्यसंबंधिप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायांयद्यद्धर्मावच्छेद्यत्वसाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्न
त्वोभयाभावःप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपितादृशोभया
भावकूटवत्वंविवक्षितंअस्तिचसमवायाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितायांयत्कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्न
त्वोभयाभाववत्वंतदेवप्रतियोग्यनधिकरणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपीतिघटवान्महाकालत्वादित्यादौनाव्या
प्तिःपर्वतादिनिवेशादरात्निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येएवगुणत्वावच्छेद्यत्वसंयोगस
म्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्वेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिःधूमत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभाव
स्यापितादृशत्वेनतस्यैवप्रतियोग्यनधिकरणवन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येविरहात् संयोगसंबंधावच्छिन्नधूमाभा
वप्रतियोगितायांतदसत्वादित्याहुः ननुस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रानवच्छेदकत्वंन
तादृशावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रंधर्ममात्रस्यैवतादृशयत्किंचिदवच्छेदकभिन्नत्वेन

व्याप्तिलक्षणासंभवप्रसंगात् किंतु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथा चावच्छेदकत्वगर्भो
पानिरुक्तेः प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः अवच्छेद्यत्वगर्भोपास्तु प्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयवन्हि
त्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगितायालाघवेन वन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
नैवावच्छेदादतआह। प्रतियोगिताश्चेति। तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयो विशेष्यतत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वे
नप्रवेशनीया न त्वनुगततादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन यतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेर्दुर्वचत्वंस्यादित्यर्थः। स्वविशि
ष्टसम्बंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशेष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वं निवेशनीयमिति त्वप
व्याख्यानं तत्तत्प्रतियोगिताविशेषितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां वास्तविकतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरपेक्ष्य गुरुत्वेन तत्प्रतियोगि
तानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्यप्रसिद्ध्यादुर्वचत्वतादवस्थ्यात् यदि च समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रति
योगित्वस्य भेदे मानाभावस्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटस्य प्रवेशेपि न क्षतिः तत्तत्प्रतियोगितावच्छे
दकत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वसमनैयत्याभावेन गुरुत्वस्याकिंचित्करत्वादिति ध्येयं सम्बन्धभेदमिति इदं च प्रागेव निरुक्तव्या
ख्यायां प्रपंचितं ननु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छेद्यत्वेपि संयोगत्वस्य स्वविशि
ष्टसम्बंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावात् संयोगी सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरत आह। भावश्चेति। निरुक्तित्रये

विशेषः तथाच निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयोगत्वेप्यक्षतमिति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः तदवच्छेद्यत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः नन्वेवं गोमान्महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिः गोत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्याभावमात्रस्यैव साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतयास्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरत आह। कालिकेति तथाचस्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्खण्डकालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव तत्तद्व्यक्तित्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वं सुलभमिति भावः॥

ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारकं द्वितीयनिरुक्तावभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्य तामवच्छेद्यत्वघटितं तृतीयनिरुक्तावपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव धूमत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावात् धूमवान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिवारणार्थमभावे तद्विशेषणं दीयतां प्रथमनिरुक्तौ तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्यते न चेति वाच्यमिति परेणान्वयः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणं मौलस्य फलं अन्यथोपपादयति संयोगत्वावच्छिन्नेति वृत्तेरिति अव्याप्यनवकाशादित्यग्रेन्वयः संयोगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणमिद

मीयस्यफलमन्यथाकुरुते गुणादीतिद्रव्यत्वत्वंद्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वंतच्चनसमवायसंब
न्धेनाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकंलाघवेनद्रव्यान्यासमवेतत्वस्यैवतत्वादित्यतस्तथैवाह। द्रव्यमात्रेतिद्रव्यान्यास
मवेतइत्यर्थः। अग्रेतेरिति। अतिव्याप्त्यनवकाशादितियोजना धूमवानितिसंयोगेनद्रव्यानामव्याप्यवृत्तितयाधूमत्वाव
च्छिन्नाभाववत्यपिधूमत्वादिविशिष्टस्यसत्त्वादितिभावः ननुहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयदयोगोलकासंयु
क्तत्वंधूमत्वविशिष्टस्यतदवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वादेवनातिव्याप्तिरतआह। नहीति इत्थंचावच्छेदकनिरुक्तौप्रतियो
गिवैयधिकरण्यप्रवेशेमूलोक्तहेतुसमानाधिकरणाभावेपितदवश्यमन्यथाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक
भूतसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छिन्नस्याधिकरणेगुणादौसंयोगत्वादिविशिष्टस्यावृत्तेः
संयोगीद्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरितिभावः लाघवमभिप्रेत्याह। प्रतियोगिनयोरितिमौलइदमीयप्रतियोगित्वयोरित्यर्थः तथा
चहेतुमन्निष्ठाभावीययद्यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभाववदसंभवद्वाक्यविशिष्टसामान्यकत्वंप्रथमस्यतुस्वविशिष्टसम्बंधिनिष्ठाभावीययत्सम्बन्धाव
च्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतहेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्व
मर्थः तत्संबंधावच्छिन्नपर्य्यवसन्नस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यानुगमाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्य

कत्वेनसम्बन्धांतरप्रवेशेगौरवात्तदपेक्षयालाघवाच्चाह। विशेषणतेति अभावीयविशेषणतायालक्षणघटकत्वम
भिप्रेत्याहतदन्यत्वेति प्रमाविषयतीयविशेषणतायास्तु यात्वमभिप्रेत्याह। तदन्यत्वप्रकारेति। साध्यवत्त्वस्यावश्यो
पस्थितिकतयातद्घटितधर्मस्योपस्थितिलाघवात्तमादायैवातिव्याप्तिवारणंसुघटमित्याशयेनाह। साध्यवत्वेतिन
न्वेवंविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्येयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभू
तधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनतद्धर्मावच्छिन्नोहे
तुर्व्यापकइत्युक्तक्रमेणतृतीयार्थः फलितः तथाचविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यएवसाध्यतावच्छे
दकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेनतादृशोभयाभावसत्वात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः नचहेतुमन्निष्ठा
भावप्रतियोगितायांविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वंनदेयमितिवाच्यं वन्हिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनांसंयोगादि
संबंधेनाभावस्यहेतुमतिसत्वेनवन्हिमान्धूमादित्यादौसर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसंगादित्यतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि
न्नत्वांशपरित्यागेनतृतीयस्यार्थंनिःकृष्यदर्शयति तथाचेत्यादिना। यद्धर्मेति। यत्पदंसाध्यतावच्छेदकपरं। तत्सम्बन्धा
वच्छिन्नेति। विशेषणताविशेषावच्छिन्नेत्यर्थः अत्रप्रतिपदव्यावृत्तिरुक्तदिशाबोध्या नचनिरुक्तप्रतियोगितासामान्ये
यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वंसाधनेनतद्धर्मावच्छि

न्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरुचितेति वाच्यं सामान्यपदस्य व्यापकतावच्छिन्नत्वेन निरुक्तप्रतियोगितात्वव्या
पकतावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेषणताविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थे
पर्य्यवसानेन प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावव्याप्त्यापत्तेः प्रमेयधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्य गु
रुधर्मतया वह्निवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकता
वच्छेदकत्वात्। अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्रूपः पिण्डभेदत्वं तदवच्छेद्य
त्वाभावस्यैव साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात् एतेन साधनसमानाधिकरणाभा
वसामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभाववत्त्वं तादृशाभावप्रतियोगितासामान्ये वा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितात्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयं साध्यसाधन
भेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रमेयवह्नित्वादिना गुरुधर्मेण साध्यतास्थले एव साध्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या प्रोक्तक्र
मेण व्याप्तिर्वाच्या वह्निमान्धूमादित्यादौ तु लघुक्रमेण साध्यतास्थले हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधाव
च्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितैव सा वक्तव्या शब्दैक्यस्याकिंचित्करत्वादित्याह। यत्र सद्धेतुविशेषइति न
व्यमनमुपन्यस्यनि गौरवेति यादृशप्रतीत्या गुरोरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिः तादृशबुद्धौ गौरवज्ञानस्य यदि विरोधित्वं स्यात्तदा

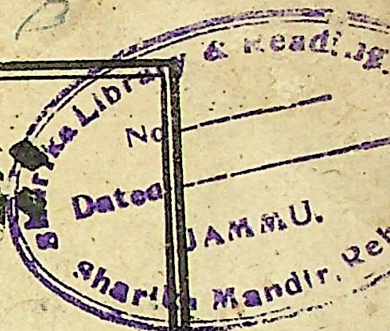
मानाभावाङ्कुरोरवच्छेदकत्वंनस्यात् नचैतदस्तीतिभावः यद्यपिगौरवज्ञानमात्रंनावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकंविशिष्ट
सत्तात्वस्यद्रव्यत्वत्वापेक्षयागुरुत्वग्रहेपिविशिष्टसत्तानास्तीतिप्रतीत्यानदवच्छेदकत्वग्रहस्यप्राचीनैःस्वीकृतत्वात् न
चतद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकस्तदपेक्षयालघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकःनीलधूमत्वसमाना
धिकरणधूमत्वेनतदपेक्षयालघुत्वग्रहेपिनीलधूमोनास्तीतिप्रतीत्यानीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्यसर्वसंम
तत्वात् नापितद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिकएवतद्धर्मापेक्षयालघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकइतिसांप्र
तं घटज्ञानत्वापेक्षयालघुनोपिज्ञानत्वस्यघटज्ञानत्वसमनियत्वाभावाङ्कुरणोपिघटज्ञानत्वस्यसंयोगसम्बन्धावच्छि
न्नघटज्ञानाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः तथापिसंसर्गमर्यादयाप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहंप्रतितादात्म्येन
कंबुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मःप्रतिबंधकइतिनकदाचिदपितेषवच्छेदकत्वग्रहइतिप्राचांतात्पर्यंवस्तुतःसंसर्गमर्या
दयाकंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानसमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्याकंबुग्रीवादिमत्त्वापेक्षयालघु
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वंप्राचामभिप्रेतं तथाचजलादौनिर्वह्नित्वस्याग्रहदशायांवह्नि
भ्रमस्येवतदुक्तक्रमेणगौरवस्याग्रहदशायामपिकंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनतादृशग्रहाजायतत ए
व अन्यथाकंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिधियोःबाधनिश्चयविषयाविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेःकंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न।

आ॰ अ॰ ९६ स्वविशिष्टबुद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति ध्येयम्। प्रतीतेर्वलमवच्छेदकत्वाव
गाहित्वं गुरुरपीति तथा च स्वरूपावच्छेदकत्वघटितं मूलोक्तं यथाश्रुतमेव लक्षणं सम्यक् प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशा
वच्छेदकत्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहादिति कृतं पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्वचनेनेति भावः। ननूक्तज्ञानस्य विरो
धित्वात्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वं नावगाह्यते परंतु कंबुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावमात्रमित्याशंक्य निषेधयति
न चेति। अवलम्बनं विषयः तथाविधेति। कंबुग्रीवादिमत्त्वाश्रयेत्यर्थः तादृशप्रतीतेः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारकप्र
तीतेः अनुदयादिति तथा च त्वन्मते कंबुग्रीवादिमदंतरस्याभावमादाय तदुदयप्रसंग इति भावः ननु तथाविधयत्किंचि
द्व्यक्तिनिर्णये स एव प्रतिबंधकः अन्यथा विशेषादर्शनदशायां तवापि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिर्जायत एव तत्रैत्य
त आह। अत एवेति गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः न प्रमाणमिति कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभावप्रकारत्वेन तादृ
शान्वयबोधो भ्रम इति तादृशशब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वं त्वन्मते च कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावशून्यतया
घटवत्यभावात् तादृशप्रतीतेर्न भ्रमत्वमिति तादृशशब्दोऽप्यप्रमाणं न स्यादित्यर्थः ननु भ्रमत्वस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वा
त्सर्वत्र तदभाववद्विशेष्यकत्वं न भ्रमत्वघटकं समवायेन गगनादिभ्रमेण तन्निवेशावैयर्थ्यात्। तथा च तत्रैव प्रकृतेऽपि कं रामः
बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावप्रकारतामात्रेण तादृशान्वयबोधो भ्रमो भविष्यतीत्याह प्रमाणं चेति। तथा च तत्रापि कंबु ९६

ग्रीवादिमान्नास्तीतिशब्दः प्रमाणंनस्यादित्यकामेनापिप्रकृतेभ्रमत्वंतदभाववद्विशेष्यकत्वघटितंवाच्यमितिभावः धू
मोनवह्निव्याप्यइत्यादेर्वह्निव्याप्याभावकूटार्थकत्ववत् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादावपिकंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिका
भावकूटबोधकत्वादेवतादृशशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथाधूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेरभावादालोकगर्भव्या
प्तित्वावच्छिन्नाभावस्यधूमेसत्वात्तमादायधूमोनवह्निव्याप्यइतिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेःएवंगुरुधर्मस्यानवच्छेदक
नयात्तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिंप्रतितादृशधर्माश्रयप्रतियोगिकाभावकूटवत्तानिश्चयत्वेनैवानन्यगत्याविरो
धित्वकल्पनात् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिदशायांकंबुग्रीवादिमदस्तीतिज्ञानेविरोधोपिघटतइतिप्राचीनमतनिर्भ
रः अतोगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेव्याप्तेरपिदुर्वचत्वमित्याह नचेदेवमिति लघिष्ठेति द्रव्यंगुणादिविशिष्टसत्वाद्यादित्या
दौद्रव्यत्वसमनियतानांगुणत्वविशिष्टसत्तादीनामित्यर्थः अव्याप्तिमुपपादयति। गुणादीति। ननुहेतुमन्निष्ठाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्त्वमेवसाध्यतावच्छेदकांशेनिवेश्यमतोनोक्तदोषा
नत्राह। तन्नेति यद्यपिगुरोरवच्छेदकत्वपक्षेपिस्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्तत्प्रतियोगितायां

ज्ञा·श्र र्भत्वेनदुर्ज्ञेयत्वं।तथापिव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदंतत्रप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात्तन्नि
१७ रवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवसर्वत्रव्याप्तिप्रविष्टमित्याशयेनेदमितितु
परमार्थः तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपिव्याप्तेर्नज्ञेयत्वमितिध्येयं।द्रव्यत्वत्वेतिद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वापेक्षयाद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यगुरुतयातदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धे
रितिभावः।ननुहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नाभाववदसंबंधस्वविशिष्टसामा
न्यकभिन्नत्वंस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नत्वंयत्साध्यतावच्छेदकं रामः
तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरित्यत्रवादुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैवव्याप्तिर्वाच्येत्यतआहउपदर्शितेतिसत्वादि १७

त्यादिनाव्यापकतापर्यवसन्नत्वस्यतत्तदवच्छेदकत्वाभावगर्भसामान्यत्वस्योपग्रहः अतएवगुरोरवच्छेदक
त्वादेवसंगच्छतइति अन्यथाग्राह्यगंधत्वापेक्षयागुरुत्वेनघ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातद्वृत्तिक
त्वंव्यभिचरितत्वंतत्रनस्यादितिभावः यद्यपिसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेवव्यभिचारः
सचग्राह्यगंधत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेनैवतत्रसुलभइत्यपिशक्यतेवक्तुंनथापितद्बुद्धेः प्रकृतसाध्यानुमित्यवि
रोधितयाहेत्वाभासतानस्यात् यद्विषयकत्वेनयादृशानुमानविरोधितत्वंतस्यैवतत्रतथात्वादितिभावः ॥ ❀ ॥ इति
श्रीजगदीशविरचिताऽवच्छेदकत्वनिरुक्तिः समाप्तिमगमत् ॥ श्रीरामचंद्रजी शुभ ॥ मस्तु ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

जागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्तिः

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशकेपासदाऊजीअग्निहोत्रीकेसिद्धविनायक यंत्रमेजागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्तिःछापागयाजिसैलेनाहोयउसैढुंढिराजगणेशके पासदाऊजीअग्निहोत्रीकेदुकानपरमिलैगालि॰रामदासछापनेवालावचनू संवत् १९४७

पहिलीवार ३००   प्राप्राईटरगणेशप्रसादवाजपेयीसिद्धविनायकप्रेसवनारस ता:१६ जून सन् १८९०